

TARİX

UOT 93/94

TARİXİ PERSPEKTİVDƏ MƏDƏNİYYƏT VƏ ONUN FORMALARI

Bəhruz Tofiq oğlu GÜLMALIYEV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin dissertantı,
gulmaliyev.behruz@gmail.com*

XÜLASƏ

Bəşər cəmiyyəti yaranandan bu günə qədər mədəniyyət anlayışı mövcud olmuş və hər dövrdə müxtəlif məna və çalarlar kəsb etmişdir. Filosoflar və mü-təfəkkirlər qədim zamanlardan başlayaraq mədəniyyət problemləri ilə məşğul ol-muşlar. Mədəniyyətin mənbəyi insan əməyi, yaradıcılığı və insan zəkasının tə-cəssümüdür. İnsanın sosial həyata təsiri ilə mədəniyyət anlayışı müxtəlif forma-siyalara uğramış, hər dövrə uyğun formada təzahür etmişdir.

Açar sözlər: mədəniyyət, mənəviyyət, fəlsəfə, insan, cəmiyyət.

РЕЗЮМЕ

КУЛЬТУРА И ЕЁ ФОРМЫ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ

С момента создания человеческого общества по сей день, понятие культуры, существующее в течении длительного периода, приобрело раз-личные значения и оттенки. Начиная с древних времен философы и мысли-тели занимались проблемами культуры. Источником культуры является че-ловеческий труд, творчество и проявление человеческого интеллекта. Под влиянием социальной жизни человека, концепция культуры в соответствии с эпохами, формировалась по разному.

Ключевые слова: культура, мораль, философия, человек, общество

ABSTRACT

CULTURE IN HISTORICAL PERSPECTIVE AND ITS FORMS

Ever since the creation of the Human Society, there has been a culture of understanding and has always had different meanings and shades. Philosophers and thinkers have been involved in cultural issues since ancient times. The source of culture is manifestation of human labor, creativity and human intelligence. With the influence of human social life, the culture has been shaped in different forms, and has been demonstrated in every form.

Keywords: culture, morality, philosophy, human, society.

Filosoflar və mütəfəkkirlər lap qədim zamanlardan başlayaraq mədəniyyət problemləri ilə məşğul olmuş, müxtəlif mövqelərdən öz münasibətlərini bildirmişlər. Ona görə də mədəniyyət anlayışı müxtəlif dövrlərdə müxtəlif mənalar, çalarlar kəsb etmişdir. Məsələn, mədəniyyət istilahı özünün ilk, ənənəvi anlamında (latın dilində “culture”) torpağı şumlamaq, belləmək, əkib-becərmək mənalarını ifadə etmişdir. Sonralar isə romalılar mədəniyyət anlayışına yeni bir mənə verməklə onu insanların intellektual səviyyəsinə, onların təhsil və tərbiyyəsinə aid etmişdir. Mark Tuli Siseron bu istilahı insanların əqli fəaliyyəti ilə bağlamışdır. Buna uyğun olaraq Rus dilində “kultura” istilahı əvvəllər əqli və mənəvi kamilləşməni bildirən bir anlayış kimi işlədilmişdir. İllər keçdikcə bu istilah uzun və mürəkkəb bir yol keçərək müxtəlif mənalar kəsb etmişdir.

Orta əsrlərdə Qədim Şərqi və eləcə də İslam Şərqi ölkələrində yüksələn mədəniyyət Avropaya hər tərəfli təsir göstərmişdir. Ona görə də İslam Şərqi ölkələrində ərəb dilindən götürülmüş “mədəniyyət” istilahı özünün çoxşaxəliliyi baxımından Avropada işlədilən “culture” termininin müxtəlif mənalar daşmasına müəyyən təsir göstərmişdir. İslam şərqiində işlədilən “mədəniyyət” istilahı öz əhatə dairəsinə görə daha geniş mənaya sahib olaraq insanların və xalqların fiziki və əqli fəaliyyətlərinin demək olar ki, bütün sahələrini özündə ehtiva edirdi. Qədim Şərqi, eləcə də Orta Əsrlər İslam Şərqiində fəlsəfi, siyasi və bədii nümunələrdə yaranan “mədəniyyət” sözü insanların əxlaq və davranışını, təhsil dərəcəsini, özünü apara bilmək qabiliyyətini, bəlağətlə nitq söyləmək kimi mənəvi sahələri ifadə etməklə yanaşı, həm də şəhər və kənd salmaq, onları idarə edə bilmək, ticarət qaydalarına riayət etmək, qul və kəməz seçə bilmək, başqa insanlarla və xalqlarla müəyyən əlaqələr yaratmaq, bu əlaqələri qoruyub saxlamaq bacarığını da ifadə edirdi [3, s. 393].

Məsələn, Nizamülmülkün “Siyasətnamə” əsərində, N. Tusinin “Əxlaqi nasiri” kitabında, İbn Həldunun “Müqəddimə” əsərində yüksək mədəniyyətli insan

deyərkən, hər şeyi bilən, hazırcavab olan, dövrün siyasi-iqtisadi problemlərindən baş çıxara bilən adamlar nəzərdə tutulur. Deməli, Orta Əsrlər İslam Şərqində bu anlayış eyni dərəcədə həm maddi, həm də mənəvi və ruhani sahələrə şamil edilirdi [2, s. 186].

Avropada “culture” terminini ilk dəfə Şotlandiya filosofu A.Fergüson cəmiyyətin inkişafının vəhşilik və barbarlıqdan sonrakı dövrünü bildirmək üçün işlətməmişdir. F.Engels isə mədəniyyəti cəmiyyətin xüsusi inkişaf forması kimi qərarlaşdıraraq, onun əsas xüsusiyyətlərini belə müəyyənləşdirmişdir:

- a. sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması;
- b. sənayenin inkişafı;
- c. ticarətin yaranması və xüsusi sosial təbəqə olan tacirlərin formalaşması;
- d. qan qohumluğu əlaqələrindən funksional ərazi əlaqələrinə keçid;
- e. kütləvi hakimiyyətin meydana gəlməsi [3, s. 393].

Fəlsəfə tarixinin ilk dövrlərində mədəniyyətə insanın təbiətə məqsədəuyğun təsiri (məsələn, torpağın əkilib-becərilməsi), həmçinin insanın özünü maarifləndirməsi və tərbiyə etməsi prosesi kimi yanaşılmışdır. Ellinlər özlərini “mədəni olmayan” barbarlardan “tərbiyəli olmaları” ilə fərqləndirmişdir. Sonrakı dövrlərdə “şəxsi təkmilləşməyə”, ölkənin sosial inkişafında şəhərlərin meydana gəlməsinə də mədəniyyət kimi baxılmışdır. İntibah dövründə mədəniyyət dedikdə insanın humanist sosial-mənəvi ideallarını, XVII-XVIII əsrlərdə isə kütlələrin maariflənməsini əsas meyar kimi nəzərdə tutmuşlar. XIX əsrdə isə mədəniyyət cəmiyyətin və şəxsiyyətin mənəvi, siyasi, dini, elmi, bədii və s. fəaliyyəti və səviyyəsi kimi dəyərləndirilmişdir. Sonrakı dövrlərdə mədəniyyəti insanın mənəvi-siyasi azadlıq səviyyəsi ilə ölçmüşlər [9, s. 314].

Mədəniyyət unikal sosial hadisədir [4, s.247]. Bu sahədəki mövcud ədəbiyyatları təhlil edərkən bu qənaətə gəlirik ki, mədəniyyətin yaranması ibtidai icma quruluşunun dağılması və sinifli cəmiyyətin formalaşması ilə əlaqədar olmuşdur. Bu dövrdə istehsal münasibətləri dəyişilmiş, əmək məhsuldarlığının artması nəticəsində ictimai əmək bölgüsü, onunla birlikdə mülkiyyət forması və sosial münasibətlər yeni şəkil almışdır.

İctimai əmək bölgüsünün – maldarlığın əkinçilikdən, əkinçiliyin sənətkarlıqdan ayrılması ilə əlaqədar xüsusi mülkiyyətin müxtəlif formaları meydana gəlmiş, siniflər (quldarlar, feodallar, kapitalistlər) yaranmışdır. Həmçinin monoqam ailə və dövlət formalaşmış, şəhərlə kənd arasında ziddiyyətlər dərinləşmişdi. İnsanlar istehlak etdiklərindən çox istehsal etməyə başlamış və beləlikə onların əlində artıq məhsul əmələ gəlmişdir. Bunun da hesabına cəmiyyət xüsusi bir ziyalılar qrupu: alimlər, elm və mədəniyyət işçiləri, həkimlər və s. yetişdirmək və saxlamaq imkanı əldə etmişdir. Onlar da öz növbəsində mədəniyyətin, xüsusən mənəvi mədəniyyətin daşıyıcılarına çevrilmiş və öz şüurlu, məqsədyönlü fəaliyyətlərini

yətləri ilə maddi istehsala, əmək məhsuldarlığına təsir edib onların inkişafına təkan vermişlər.

Cəmiyyət həyatı fasiləsiz olaraq davam edən bir axındır [8, s. 270]. Mədəniyyət cəmiyyətin inkişafının müəyyən səviyyəsi ilə bağlıdır. Bəzən cəmiyyətin inkişafında müəyyən mərhələni, tarixi dövrü və ya etnik münasibətləri, ictimai-iqtisadi formasionaları, millətlərin, xalqların maddi və mənəvi tərəqqisini səciyyələndirmək üçün mədəniyyət anlayışından istifadə olunur: antik mədəniyyət, qəbilə-tayfa mədəniyyəti, icma mədəniyyəti, Şərqi mədəniyyəti, Qərbi mədəniyyəti, milli mədəniyyət, ümumxalq mədəniyyəti və s. Həmçinin həyatın müəyyən sahələrində insanın həyat və fəaliyyətinin bəzi spesifik sahələrini, ictimai şüurunun və davranışının da mədəniyyət anlayışı ilə ifadə edirik: əmək mədəniyyəti, məişət mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti, siyasi mədəniyyət, əkinçilik mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti, bədii mədəniyyət və s.

Göstərilənlərdən aydın olur ki, mədəniyyət anlayışı öz əhatə dairəsinə və məna çarlığına görə müxtəlif inkişaf mərhələləri keçmişdir. Özünün ilkin mənasında insanların və bütövlükdə cəmiyyətin müxtəlif sahədəki nailiyyətlərini ifadə etmək üçün işlədilən "mədəniyyət" ifadəsi sonralar, əsasən mənəvi sahələrə aid edilməyə başlamışdır. Hazırda bu istilahın işlənmə dairəsi daha da genişlənməmişdir. İndi o ayrı-ayrı millətlərin, xalqların və bütövlükdə bəşəriyyətin həm maddi, həm də mənəvi sahələrdəki bütün nailiyyətlərini özündə ehtiva edir [3, s. 394, 396].

Mədəniyyətin daha aydın başa düşülməsi üçün üç əsas məqamı fərqləndirmək lazımdır. Birincisi, mədəniyyət şəxsiyyətin özünü azad ifadə etmək və yaradıcılıq sahəsidir; ikincisi, mədəniyyət gerçəkliyə qiymətləndirici münasibətdir; üçüncüsü, mədəniyyət insanın fikri və əməli ilə yaratdığı dünyadır.

Birinci halda mədəniyyət insanın yaradıcı imkanlarını daha dolğun reallaşdıran mühitin olmasını nəzərdə tutur. Bu mühit ilk növbədə incəsənət, elm və təhsil sahəsidir. İkinci halda həyatımızda həmişə iştirak edən, müqəddəs olan, şərtsiz qəbul olunan dəyərlər mədəniyyət hesab olunur. Dəyərlər əxlaqi və estetik ideallarla sıx əlaqəlidir. Mədəniyyət dəyərlər və ideallar haqqında təsəvvürü olaraq fərdin və cəmiyyətin ayrı-ayrı bölmələrini əhatə etməklə məhdudlaşmış, onların bütün tərəflərini əhatə edərək insanların dəyər, dünyagörüş istiqamətini müəyyənləşdirir. Üçüncü səpki göstərir ki, insanın və cəmiyyətin varlığı təmiz, təbii mövcudatdan prinsipə fərqlənir və özlüyündə ruhi tərəf təyinedici olan başqa bir dünyanı təşkil edir. Mədəniyyət ümumtarixi xarakter daşıyır və keçmiş tarixlə qırılmaz bağlılığa malikdir. Buna uyğun olaraq o, hər bir dövrdə konkret-dir, tarixidir [6, s. 392].

İntibah dövrünün filosofları mədəniyyətə ideal, universal şəxsiyyətin formalaşması vasitəsi, hərtərəfli təhsil, tərbiyə almağa, elmə və incəsənətə təsir et-

məyə, dövlətin möhkəmləndirilməsinə kömək etməyə qadir bir qüvvə kimi baxırdı.

XIX əsrdə mədəniyyətin təkamül inkişafı nəzəriyyəsi yarandı. Bu kulturoloji konsepsiyanın tanınmış nümayəndələrindən biri ingilis etnoqrafı və tarixçisi E.B.Taylor olmuşdur. Taylora görə mədəniyyət yalnız mənəvi mədəniyyətdir: bilik, incəsənət, etiqad, hüquqi və əxlaqi normalar və s. Taylor qeyd edirdi ki, mədəniyyətdə təkcə ümumbəşəri yox, həm də ayrı-ayrı xalqlar üçün spesifik olan dəyərlər vardır. O həmçinin mədəniyyətin inkişafında təkcə onun daxili təkamülünü deyil, həm də tarixi təsirini və tarixi mənimsənilmənin əhəmiyyətini qeyd etmişdi və göstərmişdir ki, mədəni inkişaf düz xətlə gedə bilməz. Lakin təkamülçü kimi o, bütün və əsas diqqətini bəşəriyyətin mədəni inkişafının vəhdətdə olmasını sübut etməyə yönəlmişdir.

Taylorun vahid xətt təkamül nəzəriyyəsi XIX əsrin sonunda həm yenikantçılar və M.Veber tərəfindən, həm də “Həyat fəlsəfəsi”nin nümayəndələri – O.Şpenqler, A.Toynbi tərəfindən tənqid edilmişdir.

Yeni kantçı Rikkert təklif edir ki, mədəniyyətə dəyərlər sistemi kimi baxılsın. O, aşağıdakı dəyərləri sadalayır: həqiqət, gözəllik, ilahi müqəddəslik, mənəviyyət, xoşbəxtlik, xüsusi müqəddəslik. Dəyərlər xüsusi aləmi, xüsusi fəaliyyət növünü yaradır ki, burada insanın dünyanı mənəvi mənimsəməsinin bəzi cəhətləri görünür. Vindelband isə qeyd edir ki, mədəniyyət insanın dünyanı anlaması və dərk etməsindən asılı olaraq dəyərlər dünyası – məsuliyyət hiss etmək dünyasıdır. Dəyərlər şüurdadır, onların gerçəklikdəki təcəssümü hər cür rifahın yaradılması deməkdir.

“Həyat fəlsəfəsi”nin nümayəndələri də yeni kantçılar kimi, təbiətlə tarixi kəskin şəkildə fərqləndirirlər. Şpenqlərə görə tarix ayrı-ayrı qapalı mədəniyyətlərin bir-birini əvəz etməsidir. Bu zaman vahid tarixi prosesin mövcudluğu istisna deyil. Mədəniyyət insanın bütün yaş dövrlərini – uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik, qocalıq və s. əhatə edir. Tale mədəniyyəti doğumdan ölümə qədər olan yolu keçməyə məcbur edir. Şpenqlərə görə tale elə anlayışdır ki, onu izah etmək qeyri-mümkündür, onu yalnız hiss etmək olar. Tale mədəniyyəti istiqamətləndirir, onun konkret məzmunu isə xalqın ruhu ilə müəyyən olunur. “Həyat fəlsəfəsi”nin nümayəndələrinə görə ruh özünün bütün imkanlarını xalqlar, dillər, etiqadlar, incəsənət, dövlət, elm və s. vasitəsilə gerçəkliyə çevirdikdən sonra mədəniyyət ölür və mədəniyyət xalqın ruhunun xarici təzahürüdür [1, s. 426, 427].

Mədəniyyətin bu cür çoxaspektli təyinatlarını bir qədər ümumiləşdirib konkretləşdirsək ona belə bir tərif vermək olar: “mədəniyyət cəmiyyətin əldə etdiyi maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusudur, həmçinin onların yaradılması qabiliyyəti, bəşəriyyətin tərəqqisi üçün onlardan istifadə etmək və onları nəsildən-nəsilə ötürmək bacarığıdır”.

Maddi və mənəvi mədəniyyət: Mədəniyyət insanın mənəvi dünyasıdır, onun özünü müəyyən etməsi və şəxsiyyətin mövcudluğu üsuludur. Mədəniyyətin mənbəyi insan əməyi, yaradıcılığı və insan zəkasının təcəssümüdür.

Mədəniyyət bəşəriyyətin tarixən topladığı maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusu, habelə bu sərvətlərin yaradılması, onlardan istifadə edilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması yollarından ibarətdir. Bu anlayışa xalq kütlələrinin yaradıcılıq fəaliyyəti, təbiəti və cəmiyyəti dəyişdirmək imkanları da daxildir. Bunlara əsasən mədəniyyətin iki əsas növünü qeyd etmək olar: maddi mədəniyyət və mənəvi mədəniyyət.

Maddi mədəniyyət insan əməyi və zəkası ilə yaradılmış maddi sərvətlərin məcmusudur. Məsələn, istehsal vasitələri, binalar, geyim nümunələri, memarlıq nümunələri, körpülər, kanallar, meşə zolaqları və s.

İbtidai insanların düzəltmələri daş və ağac alətlərdən tutmuş müasir mürəkkəb mexanizmlərədək, kahalardan tutmuş saraylaraədək hamısı maddi mədəniyyət nümunələri hesab olunur.

Mənəvi mədəniyyət cəmiyyətin mənəvi sərvətlərinin yaradılması və onlardan istifadə olunması prosesidir. Lakin mənəvi mədəniyyətə yalnız mənəvi sərvətlərin məcmusu, onların mənimsənilməsi kimi baxılması düzgün olmaz, buna eyni zamanda sərvətlərin yaradılmasında insanların iştirakı kimi və mənəvi yaradıcılıqdan ibarət olan dialektik bir proses kimi baxılmalıdır. Mənəvi mədəniyyətə insanın mənəvi fəaliyyətinin nəticələri olan elm, fəlsəfə, incəsənət, əxlaq, siyasət, hüquq, müvafiq elmi idarələr (elmi institutlar, məktəblər, teatrlar, kitabxanalar, muzeylər və s.), cəmiyyətin intellektual və mənəvi inkişaf dərəcəsi daxildir. Mədəniyyət anlayışı ilə insanın bu və ya digər fəaliyyət sahəsində bilik və təcrübə əldə etməsi, onun müəyyən sərvətlər sistemini mənimsəyib qəbul etməsi və müəyyən davranış sahibi olması əlaqəlidir. Hər bir insan uşaq yaşlarından başlayaraq müəyyən mədəniyyətin, ideyaların, sərvətlərin, davranış nümunələrinin təsiri altına düşür. İnsanın tərbiyə və təhsili məhz mövcud mədəniyyətə qovuşmasından, cəmiyyətin topladığı bilikləri, bacarıqları, vərdişləri habelə mənəvi sərvətləri və cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış normalarını mənimsəməsindən ibarətdir. Təhsil və tərbiyənin təşkili və xalq maarifinin inkişafı cəmiyyətin mədəniyyət səviyyəsinin mühüm göstəriciləridir [5, s. 331].

Mədəniyyətin maddi və mənəvi növlərə bölünməsi bəzən dəqiq və mübahisəsiz təsəvvür edilir. Lakin məsələyə diqqətlə yanaşdıqda bir sıra sualların ortasına çıxdığının şahidi oluruq. Məsələn, yüksək bədii məzmun və dəyərli məişət əşyaları, memarlıq və geyim nümunələrini hara aid etməli? Və ya istehsal münasibətlərini, əmək mədəniyyətini hansı növə aid etmək düzgün olardı – maddi mədəniyyətə, yoxsa mənəvi mədəniyyətə? Bir çox tədqiqatçılar onu maddi mədəniyyətə aid edirlər. Lakin bu məsələyə digər aspektdən yanaşmalar da vardır:

bunlardan birincisi, insan əməyi nəticəsində təbiətin yaradıcı surətdə əşyavi məhsula çevrilməsi ilə əlaqədardır. Daha doğrusu, yaradılan maddi substansiyanın nə təbiət, nə də Allah tərəfindən deyil, məhz insan zəkası və əməyi, fəaliyyəti ilə bağlı olması yanaşmaları da mövcuddur. Həmçinin ətirin rahıyyəsi qızılgülün ətrindən prinsipial cəhətdən fərqlənir, çünki onların birincisi, insanın düşüncəsi, əqli ilə, digəri isə təbiət tərəfindən yaradılır.

Real həyatda maddi və mənəvi mədəniyyət bir-birindən ayrılmazdır. Məsələn, kitab bir tərəfdən maddi mədəniyyət nümunəsidirsə, digər tərəfdən mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Çünki o, həm ideya, estetik hiss məzmun daşıyır, həm də maddi tərəfi vardır. Hətta musiqinin özü belə mənəvi mədəniyyətə aid olsa da notlaşma prosesində maddiləşir. Başqa sözlə desək, nə qədər primitiv olsa da, sırf maddi mədəniyyət yoxdur, onlar, həmçinin mənəvi tərəflər və məqamlarla əhatələnir [10, s. 17].

Mədəniyyətin maddi və mənəvi mədəniyyətə ayrılması şərti və nisbidir. Belə ki, real həyatda vahid mədəniyyət sisteminin bu ünsürləri sıx qarşılıqlı əlaqədədir və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Mədəniyyətin müasir inkişaf dövründə bu, daha aydın təzahür edir. Məsələn, elmi-texniki inqilab qanunauyğun olaraq maddi və mənəvi mədəniyyətin getdikcə daha böyük inteqrasiyasına gətirib çıxarır. Bu isə mənəvi mədəniyyətin maddi cəhətinin rolu və əhəmiyyətini durmadan artırır. Belə ki, kütləvi informasiya və təbliğat vasitələri, radio, mətbuat, televiziya, kino inkişaf edir və s. Digər tərəfdən, maddi mədəniyyətdə onun mənəvi cəhətləri böyük rol oynayır. Məsələn, istehsal elmiləşir, təcridən cəmiyyətin bilavasitə məhsuldar qüvvəsinə çevrilir, istehsal estetikasının rolu artır və s.

Maddi və mənəvi mədəniyyətin qovuşmasından elə ictimai hadisələr – dizayn, elmi tədqiqat və onun nəticələri, istehsalat təlimi və s. baş verir ki, onları təkcə maddi mədəniyyətə, yaxud yalnız mənəvi mədəniyyətə aid etmək olmaz. Bütün bunlar ictimai hadisə olmaq etibarilə mədəniyyətin bütövlüyünü sübut edir [7, s. 145].

Mənəvi dəyərlər öz mövcudluğunu əqli və bədii fəaliyyətin növləri ilə təzahür etdirir. Sözsüz ki, hər yaradıcılıq nümunəsini mənəvi dəyər kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Burada əsas meyar mədəni məhsulun ictimai əhəmiyyəti ilə ölçülür. Məsələn, adi qabiliyyətsiz rəssam tərəfindən təsvir olunan tablolu və ya rəsmi sənət əsəri hesab etmək düzgün deyil. Ona görə də mədəniyyət xəzinəsinin mənəvi dəyərləri aşağıdakı üç əlamətlərə görə müəyyən olunur: elm, mənəviyyət və əxlaq, incəsənət.

Elmi sərəvətlər milli və sinfi yiyələnmə nəzərə alınmadan obyektiv insani biliklər sistemidir. Düzdür, sovet cəmiyyəti dövründə elmdə «burjua», «yalan, böhtançı» elmi mühazirələr adı altında fikirlər söylənilsə də, onlar sonralar tari-

xin axarında aradan qaldırıldı. Bu məqamda rus yazıçısı, dramaturq A.P.Çexovun aşağıdakı qeydi məntiqə uyğundur; «Milli elm yoxdur, əgər varsa da, o, elm deyildir».

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda elmi dəyərlərin mənfə məqamları da mövcud ola bilər. Belə ki, insan əqli və zəkası ilə yaradılan elmi düsturlar, kəşflər, sonralar bəşəriyyətin məhvinə doğru yönəlir. Məsələn, atom bombasının hazırlanması buna çox aydın misaldır.

Mənəvi-əxlaqi dəyərlər kəmiyyətcə elmi dəyərlərdən fərqlənir. Əgər elmin vəzifəsi mövcud reallıqları insanlara öyrətmək, dərk etdirməkdirsə, mənəviyyətin vəzifəsi insanın digər insanlarla münasibətlərini aydınlaşdırmaq, təkmilləşdirməkdir. Bütün bunlar əxlaqi norma, adət və ənənələrdə, qanunlarda öz əksini tapır. Lakin məlum olduğu kimi, tarixin bəzi mərhələlərində qanun, adət və ənənələr əxlaqdan kənar və mənəviyyətsiz da ola bilər. Nəticə etibarilə o münasibətlər əxlaqi cəhətdən düzgün hesab edilir ki, insan həyatında başlıca meyar rolunu oynasın.

İncəsənət mənəvi fəaliyyətin elə bir sahəsidir ki, burada insanın bütün psixi gücü – hisləri və əqli hərəkətə keçir. İncəsənət, elm, əxlaq, mənəviyyətdən fərqlənir. İncəsənətin predmeti təkcə insanın zahiri aləmi, insanlarla münasibətlər deyil, həmçinin şəxsiyyətin daxili aləmidir. Bədii dəyərlərin yaradılması zamanı insan ilham və intuisiyaya tabe olur ki, elmi yaradıcılıqda bu bir o qədər də gərəkdir deyil. Bədii dəyərlər, daha irrasional və öz yaradıcısı haqqında məlumat verən mədəniyyət sahəsidir [10, s. 20, 21].

Mənəvi dəyərlərin yayılma dərəcələri öz təsnifatına görə ümumbəşəri, milli, sinfi-təbəqə, qrup-lokal, ailəvi, fərdi-şəxsi ola bilər:

Ümumbəşər dəyərlər zaman, məkan çərçivəsində çox saylı insanlar tərəfindən qəbul edilməsi ilə xarakterizə olunur. Buraya qədim Misir mədəniyyəti, Fransa mədəniyyəti, Azərbaycan mədəniyyəti incilərinin xalqlar tərəfindən dərk edilməsi, həmçinin, əsl, həqiqi yaşayış həqiqətləri, dünya mədəniyyəti inciləri, əxlaqın ən möhkəm normaları – böyüklərə hörmət və məhəbbət, doğruluq, təbiətə məhəbbət, qadınla kişi arasında məhəbbət, gözəlliyə cəhd və s. aiddir. Bir çox əxlaqi, mənəvi qanunlar dünya dinlərində öz əksini tapır. Bu qanunların bir çoxu isə, əsl insani hüquqlarda təzahür olunur. Tanınmış beynəlxalq təşkilatlar – BMT, YUNESKO, YUNİSEF öz, fəaliyyətində, məhz bu qanunlara əsaslanırlar. Bu təşkilatlar öz fəaliyyətlərini təkcə ayrılıqda götürülmüş ölkə, xalq, sosial qruplar adından deyil, dünyəvi əməkdaşlıqdan çıxış edərək qururlar.

Milli dəyərlər isə, hər bir xalqın və şəxsin həyatında başlıca yer tutur. Ümumbəşəri dəyərlərdən fərqli olaraq milli dəyərlər daha konkret və maddiləşmiş formada olur. Məsələn, «Çənlibel» məkanından söhbət edərkən Koroğlu və Azərbaycanın tarixi keçmişinə yada düşür. Yaxud «Qız qalası» abidəsi hər kəsi

Bakı şəhəri, Xəzər dənizi haqqında düşünməyə vadar edir. Beləliklə, milli dəyərlər bu və ya digər xalqın mədəniyyətində təcəssüm tapan amillərdir.

Sinfi təbəqənin dəyərləri ayrı-ayrı sinif və sosial qrup təbəqələrinin maraqları ilə bağlıdır. Məsələn, Sovet hakimiyyəti fəhlə və kəndli siniflərinin dövləti hesab edildiyindən mədəniyyət və incəsənəti də, məhz bu təbəqənin adı ilə bağlamaq vacib və zəruri qəbul edilirdi. Onun əsas ideyalarını «istismarçı» siniflərə nifrət, fiziki əməyin daha çox vəsfi, kollektivçilik və ya sosializm ideyalarına yad hesab edilən əvvəlki mədəniyyətlərə ögey münasibət təşkil edirdi.

Lokal qrup dəyərləri isə, insanların yaşayış məkanına, yaşına müvafiq olan qrupların birləşməsi nəticəsində birgə yaradılan dəyərlərdir. Bunlara, xüsusilə, müxtəlif tipli sekta, birlik, kasta və s. aid edilir. Dəyərlərin bu qrupu gənclər, yeniyetmələr arasında daha üstünlük təşkil edir.

Ailə və ailə dəyərləri cəmiyyətin əsas birlik formasını təşkil edən vacib ünsürlərdən biridir. Ailə dəyərlərinin nəsildən nəsle ötürülməsi bu mənada ən başlıca mədəni hadisələrdən birini təşkil edir. Ailə dəyərlərinə əxlaqi, bədii, hətta sırf məişət ənənələrini də aid etmək olar.

Fərdi-şəxsi dəyərlərə isə insanın ideya və əşyaları aid edilir. Bu dəyərlər bəzən ümumi, bəzən fərdi yaradıcılığın məhsulu ola bilər.

Mədəni dəyərlərin təsnifatının şərhindən onların iki əsas xüsusiyyəti – özünün nisbiliyi və mütəhərriqliyi nəzərə çarpır: Mədəni dəyərlərin nisbiliyi müxtəlif insan qruplarının həmin dəyərləri dərk etməsi və qiymətləndirilməsində təzahür edir. Mədəni dəyərlərin mütəhərriqliyi isə, bir səviyyənin digərinə keçməsi və əvəz olunması prosesi kimi qiymətləndirilir [10, s. 21].

Nəticə olaraq bu qənaətə gəlirik ki, insanın sosial həyata təsiri ilə mədəniyyət alayışı müxtəlif formasionalara uğramış, hər dövrə uyğun formada təzahür etmişdir. Tarixin müəyyən dövrlərində dövrün və zamanın spesifik xüsusiyyətinə görə formalaşan insanla birlikdə, mədəniyyət də formalaşmış, insan və insan cəmiyyətinin formalaşmasına paralel müəyyən təsirlər məruz qalmışdır.

Ədəbiyyat:

1. A.Şükürov. Fəlsəfə. Adiloğlu nəşriyyatı. Bakı. 2002. Səh 492.
2. Ə.Tağıyev. ADMİU mətbəəsi. Bakı. 2012. Səh 384.
3. F.F. Ramazanov, M.B. Zaynalov, Ə.B. Məmmədov, V.M. Kərimov, H.F. İmanov, Z.C. Məmmədov, Ə.M. Tağıyev, X.H. Dadaşov, A.T. Fətəliyev, N.M. İsayev, M.Ə. Teymurlu, E.G. Zeynalov. Fəlsəfə. Azərbaycan Texniki Universitetinin nəşriyyatı. Bakı. 2001. Səh 442.
4. F.Q.Vahidov, Sosiologiya, “Təknur” MMC-nin mətbəəsi, Bakı. 2005. Səh 295.

5. F.V.Konstantinov, A.S.Boqomolov, Q.M.Qak, Q.Y.Qlezerman, V.J.Kelle, P.V.Kopnin, İ.V.Kuznetsov, S.T.Melyuxin, V.S.Semyonov, A.Q.Sipirkin, M.M.Rozental, M.N.Rutkeviç, A.F.Şişkin, D.İ.Çesnokov. Marksizm-Leninizm Fəlsəfəsinin Əsasları. Maarif nəşriyyatı. Bakı. 1980. Səh 480.
6. H.İmanov. Fəlsəfə. Turan evi şəşriyyatı. Bakı. 2005. Səh 420.
7. Q.İ.Hüseynov, Ə.İ.Əhmədov. Sosiaologiya. Təbib nəşriyyatı. Bakı. 1994, Səh 176.
8. Q.S.Arefyeva, A.P.Butenko, A.F.Zotov, V.J.Kelle, M.J.Kovalzon, A.R.Pozner, P.M.Roqoçov, M.A.Sverblin, M.M.Sibirov, V.İ.Stolyarov, A.İ.Titarenkoş Dialektik və Tarixi Materializm. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1970. Səh 408.
9. M.Fərhadoglu, Fəlsəfənin əsasları, Nurlan nəşriyyatı, Bakı, 2006. Səh 400.
10. M.J.Manafova, N.T.Əfəndiyeva, S.A.Şahhüseynova. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Sabah. Bakı. 2010. Səh 876.